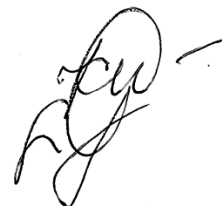

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

КОЗАКЕВИЧ Ірина Олегівна

УДК 321:159.953 (09) (477)

**ФРАНКФУРТСЬКА ШКОЛА КРИТИЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ
НА РОЗВИТОК СВІТОВОЇ ПОЛІТИКО-ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ**

Спеціальність 23.00.01 – теорія та історія політичної науки

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Приватному акціонерному товаристві «Вищий навчальний заклад "Міжрегіональна Академія управління персоналом"».

Науковий керівник – доктор політичних наук, професор
ГОРБАТЕНКО Володимир Павлович,
Інститут держави і права ім. В. М. Корецького
Національної академії наук України,
провідний науковий співробітник відділу правових
проблем політології.

Офіційні опоненти: доктор політичних наук, доцент
ПОЯРКОВА Тетяна Костянтинівна,
Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка,
професор кафедри філософії та соціальних наук;

кандидат політичних наук
КОСЕНКО Дмитро Васильович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
заступник декана філософського факультету.

Захист відбудеться 17 травня 2018 р. о 16 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.12 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 16 квітня 2018 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат політичних наук, доцент

О. Я. ВОЛЯНЮК

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. На політичне життя сучасного західного суспільства, його інститути й механізми, цінності та норми значною мірою справили вплив ідеї представників Франкфуртської школи критичної теорії. Аналізуючи основні ідейні напрями цієї школи, важливо звернутися до праць Т. Адорно, В. Беньяміна, Ю. Габермаса, Е. Горкгаймера, Л. Левенталя, Г. Маркузе, В. Райха, Е. Фромма та інших мислителів, які пропонують унікальну візію політичного майбутнього й, зокрема, спонукають до переосмислення реалій перехідного, кризового суспільства, причин радикалізації суспільної свідомості й політичної практики.

Образ типового представника Франкфуртської школи, який підтримує соціально-політичні рухи, видає книги, проводить лекції, організовує конкурси наукових досліджень, консулює співробітників органів національної безпеки, політиків, журналістів, освітян, громадських активістів і сьогодні видається актуальним не лише з позицій публічної політичної діяльності, а й у контексті наукового дослідження. Політична наука ніколи не була, та й не могла бути вільною від суб'єктивних суджень чи критичних теорій. Відтак політику неможливо розглядати окремо від суспільства, поза межами конкуруючих уявлень про світ. Представникам Франкфуртської школи вдавалося не випускати з поля зору тісний взаємозв'язок політичної та неполітичної сфер (права, культури, моралі та ін.), що є особливо значимим і для сучасного розуміння влади, держави, політичного режиму, громадянського протесту, політичної культури, ціннісного змісту політики.

Феномен Франкфуртської школи осмислюється у сучасній науковій і навчальній літературі з історії і теорії політичної науки та споріднених з нею наук, про що зокрема свідчать енциклопедичні, навчальні, методичні, наукові видання (за редакції та авторства Т. Алексєєвої, О. Бабкіної, К. Байме, Е. Баталова, А. Бузгаліна, І. Воронова, В. Горбатенка, Ф. Кирилюка, Ю. Мельвіля, Ж. Рюса, В. Тейлора, Н. Хоми, В. Яковлевої та ін.). До наукової, художньої, публіцистичної творчості плеяди мислителів Франкфуртської школи сучасні дослідники часто звертаються у контексті вивчення мистецтвознавчих проблем (О. Бенюк, Л. Ільчук, О. Полтавцева, Т. Сирятська, Є. Яворська та ін.); антропологічних та психологічних особливостей (О. Гордієнко, Р. Самчук та ін.); у літературознавчому аналізі (В. Костюк, Н. Ліщинська, Н. Михальчук та ін.); у соціологічній і соціально-філософській ретроспективі (С. Артеменко, М. Булатевич, Г. Гнатишак, Б. Горобчук, В. Єрмоленко, С. Літвінов, О. Льовкіна, Н. Майструк, М. Пустова, В. Токарева, В. Якубіна та ін.). Окремо можна вирізнити й праці з актуальних проблем комунікації (Н. Зражевська, В. Іванов, Л. Ороховська та ін.). Цілісний політологічний зріз тематики досі не знайшов комплексного висвітлення, водночас у фонді вітчизняних дисертацій з політичних наук окремі аспекти теорій та практик реалізації ідей Франкфуртської школи висвітлювали Д. Косенко, А. Соловйова, М. Чабанна, Я. Чайковський, Г. Щолокова та ін.

Сьогодні Франкфуртська школа потребує уваги як цілісний осередок наукового спрямування і, водночас, як нетипова для свого часу, стихійно структурована, різнотематична, міждисциплінарна, транскордонна спільнота науковців. Її теоретичні напрацювання, а також громадсько-політична діяльність

чільних представників цілком заслуговують бути предметом політологічного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрям дослідження пов'язаний із комплексною науковою темою кафедри філософії та політології Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад "Міжрегіональна Академія управління персоналом"» (МАУП) «Стан і перспективи розвитку і реформування України як країни, держави і суспільства», що входить до Тематичного плану науково-дослідних робіт цього вищого навчального закладу. Тема дисертації затверджена Вченою радою ПАТ «Вищий навчальний заклад "Міжрегіональна Академія управління персоналом"» (протокол № 5 від 27 травня 2015 р.).

Метою дослідження є політологічне осмислення історії та основних напрямів критичної теорії Франкфуртської школи, її впливу на розвиток світової політико-філософської думки.

Для реалізації вказаної мети поставлено такі **завдання**:

- охарактеризувати критичну ліворадикальну теорію у контексті політологічного аналізу та ціннісних орієнтирів сучасності;
- описати історико-політичні та соціокультурні умови формування світогляду теоретиків Франкфуртської школи;
- обґрунтувати методологічні аспекти політологічного аналізу творчої спадщини неомарксизму;
- на прикладі творчого спадку та громадської діяльності Т. Адорно, М. Горкгаймера, Г. Маркузе, Е. Фромма розкрити базові позиції та роль Франкфуртської школи у розвитку політико-філософської думки ХХ ст.;
- проаналізувати значення напрацювань Франкфуртської школи для сучасної інтерпретації проблем сумісності політики і моралі в умовах кризи суспільно-політичних відносин та цінностей;
- дослідити інтерсуб'єктивістське розуміння співвідношення політики і права та окреслити його роль у розв'язанні сучасних ціннісних конфліктів;
- з'ясувати паралелі у визначенні вирішальних критеріїв суспільно-політичних перетворень і демократичного розвитку крізь призму критичного осмислення минулого й сьогодення.

Об'єктом дослідження є ідейно-теоретичний потенціал світової політико-філософської думки ХХ століття.

Предметом дослідження є Франкфуртська школа критичної теорії та її вплив на розвиток світової політико-філософської думки і формування ціннісної основи сучасного суспільства.

Методологічну основу дослідження становить міждисциплінарний та власне політологічний комплекс методологічних підходів, методів і принципів пізнання, які всебічно розкривають змістове наповнення, практичну цінність та актуальність вчення представників Франкфуртської школи.

Застосування історичного підходу дозволило дослідити еволюцію ідейних поглядів та наукових позицій розробників критичного вчення, динаміку їх підходів та ключових тез діяльності в залежності від історико-політичних і соціокультурних контекстів. Порівняльний підхід доповнив та увиразнив ці наукові пошуки, зокрема

на етапі проведення історичних паралелей із сучасною суспільно-політичною дійсністю, у з'ясуванні сумісності політики і моралі, політики і права в умовах кризи інститутів державної влади у ХХ та на початку ХХІ ст. Системний і структурно-функціональний підходи дали змогу розглянути наскрізні теми й відмінні напрями, взаємозалежні компоненти та подальші розходження у трактуваннях вчення Франкфуртської школи, виявити її чільних представників, послідовників і критиків. У рамках діалектичного й синергетичного підходів аналізуються суперечливі тенденції суспільно-політичного розвитку, які намітилися всередині ХХ ст. та досі впливають на розвиток політичної думки у критичному напрямі. Саме у принципах заперечення заперечення, закономірності зростання впорядкованості зі стихії вбачається потенціал подальших інтерпретацій ліворадикальної критичної теорії для майбутніх поколінь політологів, істориків, філософів. Сучасне політологічне дослідження видається неповним без залучення аксіологічного, антропологічного, культурного підходів, в межах яких з'ясовано сутність і актуальну ціннісну наповненість наукового доробку Т. Адорно, М. Горкгайма, Г. Маркузе, Е. Фромма, зокрема у питаннях рівності, свободи, справедливості, протесту проти репресивного розуму, людиноцентричного змісту політичного життя. Частково використано й здобутки цивілізаційного підходу: з'ясовані визначальні напрями розбудови наукової школи вихідцями із Франкфурта та їх вплив на становлення у ХХ ст. американської соціальної та політичної наук, що вже у наш час набули статусу найрозвинутіших у світі, сприяють академічним обмінам, налагодженню трансконтинентальних і міждисциплінарних зв'язків.

Згадані наукові підходи увиразнені у комплексі загальнофілософських, загальнонаукових, спеціально-наукових методів дослідження. У дисертації використовувалися індукція і дедукція, науковий синтез, контент-аналіз, герменевтичний, історико-логічний, компаративний, структурний та ін. методи. Критично проаналізувати спостереження, прогнози, рекомендації німецьких мислителів дозволило послідовне дотримання принципів науковості, об'єктивності, цілісності, історизму, діалектики, поєднання теорії та практики.

Вибір предмету дослідження зумовив і вибір визначальної методологічної стратегії – роботи з першоджерелами та їх різноплановими інтерпретаціями. Емпірична база дисертації обумовлена необхідністю визначення перспективних напрямів розвитку положень Франкфуртської школи для демократичного політичного поступу сучасної України, тому частково використані матеріали прикладних досліджень, проведених Інститутом соціології НАН України, Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, Українською Гельсінською спілкою з прав людини.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у послідовному політологічному дослідженні критичної теорії та діяльності представників Франкфуртської школи, їх впливу на розвиток світової політико-філософської думки, значення в історії політичних вчень окреслених підходів для розв'язання сучасних ціннісних конфліктів. Сформульовано окремі положення, які розширюють сучасні уявлення про історію та теорію політичної науки.

Вперше:

- здійснено політологічний аналіз критичної філософії Франкфуртської школи у контексті перегляду цінностей, орієнтирів, традицій, норм політичного

життя суспільств XX і XXI ст. У світлі еволюції політичної думки простежуються трансформації суспільства – від такого, що засноване на абсолютній вірі, згодом на орієнтирах прогресу, прагненнях оновлення на засадах раціоналізму, до нині актуального повернення ціннісних основ співжиття, ролі кожного окремого досвіду в цьому процесі, відмови від тотального контролю, централізованої політичної та односторонньої правової систем. Актуалізується позиція про свободу від нелегітимної влади, що повинна забезпечити фактичне взаємне визнання громадянами прав один одного, можливість легітимації політичних, правових, соціокультурних норм, повагу до особистості, закону, діючого режиму та міжнародного порядку;

- проаналізовано й узагальнено теоретико-прикладні напрацювання Франкфуртської школи щодо сумісності політики і моралі в умовах затяжної суспільно-політичної кризи, війни, наростання протестних настроїв. З'ясовано, що саме моральні коливання, ціннісні дезорієнтації, сучасні інтерпретації ризику, успіху й авантюри визначають нові та загрозливі життєві стандарти економіки, культури та політики. У прагненнях віднайти неприродні, позаекономічні, а також неметафізичні основи влади, панування, інтеракції, вчені підкреслили значимість навчання людей взаєморозумінню, терпимості, ціннісно витриманим діям;

- визначено теоретичні обґрунтування та потенційні можливості моделей соціально-політичного розвитку, що пропонуються представниками Франкфуртської школи і підтримані чи засуджені провідними інтелектуалами, політичними й громадськими діячами XX і XXI ст. Ідеї розробників критичної теорії осягаються як такі, що потребують не лише детального вивчення, але й постійного переосмислення, синергії, часткової імплементації відповідно до історико-політичних реалій. Продуктивними нині названі ідеї про перетворення нормативного консенсусу на консенсус, що осягається комунікативно (у процедурах дискусій та обґрунтувань); розвиток нових якостей і потенцій громадянського суспільства; боротьбу за вільне і творче мислення, супроти адаптивності, упереджень, віри у незаперечні факти й готові істини.

Отримали подальший розвиток:

- наукові та методологічні підходи до аналізу теоретичної спадщини й практичної діяльності представників політологічних шкіл. Вказується, що серед напрацювань, які увійшли до основоположних в історії політичної думки, варто умовно вирізняти різнорівневі та взаємообумовлені дослідження політико-філософського, конкретно-історичного та емпіричного аналізу. У науковому доробку представників Франкфуртської школи розкриваються викладки різних рівнів, простежуються міждисциплінарні зрізи, переростання теоретичних напрацювань неомарксистського та неофрейдистського вчення у світоглядні установки та практику громадсько-політичної діяльності;

- обґрунтування соціально-політичних ідеалів Г. Маркузе та їх значення для подальшого розвитку теоретико-прикладного вчення про політичні репресії, суспільні протести, радикальні дії у політиці. На прикладі творчості та діяльності вченого, який, еkleктично послуговуючись теоріями класової боротьби, марксизму,

критичного підходу та гегельянства, одночасно виступив у ролі головного ідеолога «нових лівих», аргументовано положення про тісний взаємозв'язок теорії і практики політичного життя у ХХ ст., а також про близькість й одночасне розходження сутності та завдань політичної науки та політичної ідеології у сучасному суспільстві;

- дослідження історичних, політичних, соціокультурних умов формування світогляду теоретиків Франкфуртської школи, серед яких: 1) перші прояви й наступи тоталітаризму, придушення прав і свобод людини, що мотивувало інтелектуалів солідаризуватися у своїх позиціях з неомарксистами, зокрема у розумінні історії як процесу діалектичного; 2) вигнання з Німеччини, геноцид євреїв, які посилили в їх творчості досі латентну тему єврейської ідентичності, прагнення з'ясувати природу антисемітизму, протистояти йому, увиразнили критичні обґрунтування загроз сучасності (анти-інтелектуалізм, байдужість, репресовані почуття провини та ін.); 3) реалії біполярного протистояння та протестні рухи за громадянські свободи, антирасизм, пацифізм, фемінізм, екологізм, що популяризували ідеї Франкфуртської школи й, одночасно, провокували до подальшого розвитку теорії критичного світогляду; 4) складні умови професійного зростання, необхідність поєднувати різні види діяльності, що сформували міждисциплінарні напрями досліджень.

Поглиблено:

- політологічні підходи до дослідження розвитку ідеї критичної теорії, що увиразнюється у трьох основних напрямках: критиці ідеології, критиці капіталізму й теорії дії. Стверджується, що у працях представників Франкфуртської школи найчастіше критична опозиція державі, адміністрації, поліції, корпораціям зважувалась усвідомленням багатогранності феномену влади, розширенням його змісту від виключно влади держави до влади науки, інтелекту, поезії, музики, релігії, сім'ї тощо;

- положення про людиноцентричний зміст політичного життя на основі вчення Е. Фромма. З'ясовано, що серед завдань демократизації політичних відносин і процесів, поряд із інституційними та нормативними змінами, важливу роль відіграє створення сприятливих умов формування культури й світогляду громадян, для яких характерною є відмова від усіх форм «володіння», підкорення будь-кому, експлуатації інших, виснаження природи, а також реалізація особистістю себе, повнота буття. Зміст «нової демократії», демократичного соціалізму, радикалізація політичної демократії описані не як результат насильницької боротьби, а як організована, усвідомлена спроба подолати в межах політико-правової організації сучасного західного суспільства різноманітні обмеження людської волі, масовий політичний конформізм, неконтрольовану технократію, ірраціональні сили, монополії;

- розуміння класичних для сучасної теорії демократії цінностей рівності, свободи, справедливості, які, зокрема у працях Т. Адорно та М. Горкгаймера, описані у контексті посилення авторитарних тенденцій, державного капіталізму, етатизму (включаючи фашизм, сталінізм, «новий курс» Ф. Рузвельта й ін. системи державного втручання і контролю). Актуалізовано тезу про вагомість для суспільно-

політичного розвитку цінності морального вибору людини, яка не просто ототожнює себе зі стереотипами пануючої шкали цінностей, а вільно реалізується в межах громад (а не псевдоколективів), усвідомлює ступінь власної несвободи й спроможна боротися з нею.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає в обґрунтуванні особливостей розвитку ідей і концепцій представників Франкфуртської школи, зокрема дослідження ними таких важливих для сьогодення явищ і процесів, як людиноцентризм у політиці, громадянська ідентичність, суспільний протест, інтерактивні соціально-політичні взаємодії, виклики неототалітаризму й технократії.

Розкриті у дисертації особливості об'єднання вчених у інноваційну й відкриту до дискусій наукову школу (на прикладі постійного оновлення спільноти її послідовників, підтримки комунікаційних зв'язків в умовах гострих соціально-політичних криз, широких географічних та хронологічних діапазонів функціонування, розвинутих усередині школи навичок активної громадсько-політичної та педагогічної діяльності) актуалізують подальші політологічні пошуки у напрямку збереження позитивного досвіду наукової співпраці в Україні та за кордоном.

Систематизований теоретичний матеріал може застосовуватися у процесі підготовки навчальних курсів, методичних рекомендацій, підручників, навчальних посібників з політології та спеціальних курсів з історії і теорії політичної науки. Для органів державної влади, місцевого самоврядування, політичних партій, громадських організацій, засобів масової комунікації зібраний матеріал може слугувати корисним джерелом розуміння критичної аналітики, основних напрямів її розробки та реагування на неї.

Апробація результатів дослідження відбувалася на засіданнях згаданої кафедри філософії та політології, а також під час науково-практичних конференцій: міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи» (м. Львів, 28–29 листопада 2014 р.); міжнародної науково-практичної конференції «Європейська модель розвитку українського суспільства: стратегічні пріоритети розвитку та інноваційні рішення» (м. Одеса, 12–13 грудня 2014 р.); міжнародної науково-практичної конференції «Рівень ефективності та необхідність впливу суспільних наук на розвиток сучасної цивілізації» (м. Львів, 27–28 лютого 2015 р.); міжнародної науково-практичної конференції «Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне» (м. Київ, 6–7 березня 2015 р.); всеукраїнської науково-практичної конференції «Українське суспільство: контури інновації» (м. Київ, 30 березня 2017 р.).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 13 наукових праць, із них 6 статей у фахових виданнях України з політичних наук, 1 – у закордонному фаховому виданні, 6 наукових праць засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають отримані наукові результати.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації (українською та англійською мовами), вступу, трьох розділів, що містять по три

підрозділи, висновків, списку використаних джерел (438 позицій), двох додатків. Загальний обсяг дисертації становить 228 сторінок, з якого основна частина – 162 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, описано її зв'язок з науково-дослідницькими темами, сформульовано мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, розкрито методологію, новизну, теоретичне й практичне значення отриманих результатів, подано відомості про апробацію та публікації результатів дисертації, її загальну структуру.

У **першому розділі** – «**Теоретико-методологічні засади аналізу політико-філософської спадщини Франкфуртської школи**» – до політологічного осмислення пропонується критична ліворадикальна теорія. Основні дослідницькі категорії, теоретико-методологічні основи політологічного аналізу творчої спадщини неомарксизму розкриваються у їх зв'язку з історико-політичними та соціокультурними контекстами.

У *підрозділі 1.1.* – «*Критична ліворадикальна теорія як об'єкт політологічного аналізу*» – визначаються сутність та взаємозв'язок політичних теорій загалом та місце критичної ліворадикальної теорії у цій структурі.

Охарактеризовано сучасні політичні теорії, що покликані виробляти механізми раціональної політичної організації, спрямовані на напрацювання практичних рекомендацій, механізмів реалізації політичних знань, орієнтовані виявляти здобутки і труднощі демократії, сприяти збереженню стабільності політичної системи у мінливих суспільно-політичних умовах. Визначальною ознакою критичної теорії ліворадикального спрямування названо її глибокий прикладний рівень узагальнення та впровадження у суспільно-політичну дійсність. Представники школи – не тільки теоретики, але й аналітики, лідери громадської думки, радники політичних діячів, працівники органів безпеки й державних апаратів. В опрацьованій науковій літературі критична теорія Франкфуртської школи тлумачиться і як політична ідеологія, і як критика ідеології, і як герменевтика підозри, і як наукова школа, і як ідейна течія, і як теорія дії. Це одночасно німецький дослідницький центр, осередок науковців-емігрантів та наукова школа міжнародного масштабу. Сутність критичної теорії у ХХ ст. розкрита і за провідною тематикою дослідження: агресивність між типом соціально-політичної структури й спрямованістю особистості, відмова від власного «Я», «втеча від свободи», «одновимірність сучасника» та ін.

У *підрозділі 1.2.* – «*Історико-політичні та соціокультурні контексти формування світогляду теоретиків Франкфуртської школи*» – розкриті окремі сюжети з біографій теоретиків Франкфуртської школи, а відтак і важливі соціальні, культурні, політичні та історичні умови формування їх світоглядів.

Припускається, що важкі умови професійного зростання вплинули на можливості й напрями досліджень представників Франкфуртської школи. Приміром, єврейська ідентичність мислителів (навіть у спершу латентному стані), на тлі геноциду єврейського народу, а згодом міжнародного осуду антисемітизму,

дала плідний матеріал для міркувань й загальних настанов критичної теорії. Єврейське питання справило істотний вплив на представників Франкфуртської школи: нерідко визначило їх життєві й творчі шляхи, окреслило особливу увагу в їх працях до загроз антисемітизму як частини політичної реальності. Ключові фігури Франкфуртського інституту соціальних досліджень первинно мали й різні професійні інтереси, а в умовах назрівання та розгортання значних суспільно-політичних потрясінь нерідко були вимушені відмовлятися від виключно академічної кар'єри або поєднувати різні напрями діяльності. Біографії вчених привертають увагу діапазоном самореалізації: соціальний філософ, політолог, психоаналітик, соціолог літератури, дослідник масових комунікацій, музикознавець та інші професійні сфери. Критична теорія як популярна ідеологія громадського протесту не вийшла за ці рамки, не знайшла належного відображення у політико-партійній діяльності чи державних програмах. Політичний спектр ідей, близьких окремим теоретикам Франкфуртської школи, офіційно представлений швидше лівоцентристськими, але не ліворадикальними програмами.

У підрозділі 1.3. – *«Методологічні аспекти політологічного аналізу творчої спадщини неомарксизму»* – аналізується джерельна база та методологія, що дозволяє в сучасних умовах осмислювати суспільно-політичні ідеї членів та послідовників Франкфуртської школи. Підкреслюється, що відповідні джерела передусім характеризуються міждисциплінарністю.

Відзначено, що вітчизняні політологи нерідко звертаються до вже класичних напрацювань теоретиків Франкфуртської школи першого і другого покоління, аналізуючи особливості розвитку політичних ідей демократії, консенсусу, політичної мови, державного правління, політичного режиму, соціальної політики, політики пам'яті, політичного конструювання, політичних криз (В. Андрущенко, Б. Андрусишин, Б. Артемюк, О. Бабкіна, Т. Бевз, В. Бех, І. Варзар, П. Вознюк, О. Волянчук, М. Головатий, В. Горбатенко, Ю. Левенець, М. Михальченко, Л. Нагорна, О. Постол, Т. Пояркова, М. Розумний, Н. Хома, Ю. Шайгородський та ін.). Разом з тим, українські вчені та їх підходи до проблем політичної модернізації дозволяють по-новому подивитися і на значення окремих ідей теоретиків Франкфуртської школи для сучасної України. Особливий інтерес складають сучасні концепції впровадження практики згоди в громадське життя. Наголошується, що методологічно неточним є трактування сутності неомарксистського вчення із виключно емпіричних або лише раціональних параметрів. Важливо враховувати своєрідні особливості, паралелі, функціональні навантаження між фундаментальними та прикладними напрями такої теорії. Як і в період активного розгортання діяльності Франкфуртської школи, актуальними залишаються застереження вчених уникати описовості, поверхневих суджень, вивчати не лише загальні мотиви політичних дій і відносин, але й докладно структурувати ідеологічні та емоційні змісти, соціально-політичні симпатії та антипатії тощо.

У другому розділі – **«Франкфуртська школа та її роль у розвитку політико-філософської думки ХХ століття»** – розглядаються базові політологічні категорії, підходи та концепції, представлені у працях Г. Маркузе, Е. Фромма, Т. Адорно й М. Горкгаймера.

У підрозділі 2.1. – «Повстання проти репресивного розуму у творчості Герберта Маркузе» – окреслено ліворадикальний світогляд Г. Маркузе. Аналізується еволюція його поглядів і позицій від «актуалізації» філософії «радикального акту» до вчення про необхідний «стрибок в дії», «радикальний вчинок», який може бути наслідком процесу політичного мислення.

У працях вченого досліджується зближення політичної філософії та політичної практики, що зокрема відстежується спершу на прикладі відродження ідей Г. В. Ф. Гегеля, ідеалістичної теорії духу й діалектики, згодом розвитку ним марксистських положень, критики націонал-соціалізму. Зрештою, обґрунтовуючи ідеологічні засади протистояння репресивному поневоленню розуму, Г. Маркузе стає одним з найперспективніших теоретиків свого покоління. Критика вченим капіталістичного суспільства, його робота (в значній мірі під впливом інтелектуального дискурсу на масову культуру і науково-популярний простір) знайшли відгук у студентському русі 1960-их рр. Критична інтерпретація історії радянського марксизму полягала у викритті дослідником сутності й природи владного панування в СРСР як репресивного підкорення індивіда системі, змішування політичних і етичних настанов, радянської бюрократії та раціональності індустріальних суспільств. Вчення про «репресивну терпимість» і сьогодні може слугувати деяким застереженням для розвинених демократій, яким можуть загрожувати тоталітарні прояви. Серед одномірних елементів «репресивного управління» вирізняється функціонування науки і техніки як «ідеології», технічна раціональність, що поступово заміщує раціональність політичну.

У підрозділі 2.2. – «Проблеми рівності, свободи та справедливості у працях Теодора Адорно і Макса Горкгайма» – розглянуто центральні проблеми відносин між людьми (особливості мислення, нестача рівності, свободи, справедливості, наявність правлячих і пригнічених), що складають основу критичної теорії М. Горкгайма та Т. Адорно.

Розглядаються суспільно-політичні контексти 1930–40 рр., коли ці дослідники виступали за революцію, насамперед світоглядну, сподівалися, що у «правильному» суспільстві й мислення стане «правильним», оскільки воно вже не буде залежати від (не-)свідомої боротьби класів чи закономірностей несправедливого улаштування політичних систем. Теоретики зосередили увагу на моделі людини, мислення і поведінка якої пронизані соціальним порядком, типологізовані, зрештою уніфіковані. Утвердженню гуманістичних цінностей перешкоджає формування таких стереотипних рис сучасної людини. Репресивні тенденції цивілізації проявляються зокрема й у суперечливих змінах сутності та завдань просвітництва, що походить із міфів і вже в наш час знову перетворюється у міфологію. Ідеали ж вчені вбачали у всебічному утвердженні свободи, соціальної справедливості, рівності, гуманізму, індивідуалізму, прав людини, повазі до різноманітності. Лише вони можуть визначати соціально-політичний устрій країн, спрямовуючи розвиток політичних, економічних, правових систем, задаючи стандарти взаємовідносин держави з людиною та інститутами громадянського суспільства.

У підрозділі 2.3. – «Людиноцентричний зміст політичного життя у науковому доробку Еріха Фромма» – осмислюється розвиток ідеї постматеріальних цінностей у працях Е. Фромма, що має суттєве значення для сучасної політичної

науки. Вивчається творчий спадок вченого, який зокрема свідчить про піднесення гуманістичних ідеалів політики нового зразка, коли людина є зосередженням й уособленням усіх соціально-політичних потенцій, спрямованих на реалізацію себе в світі, а не на споживацьке його використання. Вагання людини між ринковим та продуктивним типами орієнтації характеру, що вирізняє вчений, визначають подальші людські страхи й деперсоналізацію, в тому числі й у політичному житті суспільства.

Важливою для сучасної теорії політики та політичної практики є обґрунтована відмова дослідника від ідеалізації середнього класу, застереження від надмірної абсолютизації такого медіатора суспільно-політичних відносин, про що зокрема свідчить аналіз соціальної бази німецького націонал-соціалізму. У світлі цих загроз, Е. Фромм пропонує концепцію радикального гуманізму, що розвиває ідеї людської свободи, відкидає будь-які надособистісні цілі, орієнтований на рішучу боротьбу з ірраціональною пануючою зовнішньою владою. Показано, що у такому варіанті осмислення майбутнього суспільно-політичного розвитку йдеться про мирний реформістський характер перетворень, «гуманістичну утопію» заміни установки володіння установкою на буття, вільну політичну активність. При цьому сам Е. Фромм був свідомий ідеалістичного характеру власних міркувань, визнавав, що досі історія не втілила в життя позитивної свободи, але її реалізація залишається ідеалом людства. Теорія «гуманістичного комунітарного соціалізму» мала передовсім евристичну цінність, була спробою показати можливості «здорового» суспільства, перспективу міжлюдських та міжінституційних взаємодій.

У третьому розділі – **«Значення Франкфуртської критичної теорії та перспективні напрями розвитку її положень у XXI столітті»** – проаналізовано ключові проблеми, які розглядалися представниками Франкфуртської школи та частково сформували сучасні уявлення про співвідношення політики і права, політики і моралі в умовах кризи суспільно-політичних відносин, окреслили відповідні критерії демократичного розвитку.

У підрозділі 3.1. – *«Політика і мораль в умовах кризи суспільно-політичних відносин: теоретико-прикладні напрацювання Франкфуртської школи»* – йдеться про засади моралізму, що у складній діалектиці взаємозв'язку політики та моралі визначали світоглядні основи неомарксизму.

Специфічною, водночас, характеризується сама мораль, яку неомарксистичні вбачають допустимою у світлі нових політичних перетворень. Не зважаючи на деяку спільність суджень, думки відносно цього питання між ними розходяться. З певністю можна стверджувати лише про те, що така мораль мусила би бути критичною. Проблематика політики і моралі постає ще й у пошуках можливостей індивідуального розвитку, автономії особистості. Однак теза неомарксистів про форму як прояв аморальності з політико-правової точки зору може мати множинні тлумачення: формальні умови змушують одиничне підлаштовуватися під загальне, але для усякої автономії мусять існувати межі, рамки «садизму» та людської «жадоби до влади». У складному комплексі філософського, культурологічного, естетичного, політичного, соціологічного знання апологети цього осередку критицизму створили впливову суспільну візію місця людини, її цінностей, норм, установок в умовах кризи соціально-політичних відносин. Реалії та труднощі

демократичних перетворень зобов'язують постійно переглядати класичні та сучасні підходи до феноменів духовності й моральності політики. Мораль як предмет дослідження представників Франкфуртської школи постає в умовній системі уявлень про захист і самозахист, ідентичність і самосвідомість, індивідуалізацію та соціалізацію.

У підрозділі 3.2. – *«Інтерсуб'єктивістське розуміння співвідношення політики і права та його роль у розв'язанні сучасних ціннісних конфліктів»* – розкриваються особливості трактування соціально-політичних і правових проблем теоретиками Франкфуртської школи.

Підкреслюється, що такі трактування не були однаковими, але у працях дослідників відстежується певна тенденція – повернення до природного права як частини соціальної реальності, правова думка інтерсуб'єктивістського типу. Увага акцентується на ціннісно-ідеальній реальності права, що є умовою прагнення людей до справедливості як гармонії. Представники Франкфуртської школи виступили на захист прав дітей, жінок, сексуальних меншин, окреслили ідеал суспільства вільного самовираження, цілісності, критичного мислення і творчого потенціалу людей. Сутність феномену права прихильниками критичної теорії традиційно розкривається у трьох ключових аспектах – право як формальна рівність, як свобода, як справедливість. Специфічним у творчості теоретиків є таке трактування політико-правової дійсності, що передбачає духовне розкриття громадян, участь кожного в обговоренні змісту й значення справедливості, солідарність, пошук консенсусу, необхідної кооперації. У переосмисленій філософами тріаді взаємозалежних категорій права, справедливості та насильства відстежуються прагнення подолати світоглядно-методологічну односторонність розуміння правової реальності. Міркування дослідників доносять до нас сенс права, що не розчиняється у свідомості суб'єкта чи соціально-політичному житті, але розглядається як результат їх взаємодії.

У підрозділі 3.3. – *«Критерії суспільно-політичних перетворень та демократичного розвитку крізь призму критичного осмислення минулого і сьогодення»* – йдеться про те, що прихильники і послідовники Франкфуртської школи шукали середнього шляху в питаннях раціональних та ірраціональних основ суспільно-політичного життя, але, разом з тим, критично оцінювали антилюдські прояви і першого, і другого.

«Дискурсивне встановлення волі» на принципах рівності, взаємного обміну думками, свободи, справедливості, описане у працях другого покоління послідовників такого вчення, створює умови для відкритої і вільної від примусу суспільно-політичної дискусії, коли всі учасники реалізують свої інтереси, домовляються про компроміси. У структурі ліворадикального вчення перспективи майбутнього мисляться як такі, що вже сьогодні закладені у молодіжному середовищі, сімейному зростанні, а також історії народу, його минулому та сприйнятті цього минулого політиками, владою, пересічними громадянами. Сутність та особливий внесок послідовників Франкфуртської школи – у їх вмінні донести значення соціально-гуманітарного знання, яке вчить людину розуміти себе і самореалізовуватись; поважати інших людей, підтримувати їх і спілкуватися з ними;

розуміти інші культури та епохи; осмислювати цілі людства і власне місце в історико-політичному процесі.

Основні **висновки** дослідження розвивають базові теоретико-прикладні положення аналізу проблем Франкфуртської критичної теорії у світлі суспільно-політичних викликів сьогодення.

1. Політичні теорії сучасності виконують фундаментальну роль в обґрунтуванні політичних відносин, процесів, інститутів, аналізують та оцінюють стан політичного життя суспільства, прогнозують його розвиток. Такі функції властиві й критичній теорії ліворадикального спрямування. Втім, на відміну від більшості сучасних напрямів розвитку політичної думки, які покликані сприяти утвердженню ідеалів західного суспільства, норм цивілізованої політичної поведінки, діалогічної політичної культури, теорія, розвинута у працях представників Франкфуртської школи, меншою мірою орієнтована на ці завдання. Вона протиставляється традиційній соціально-політичній філософії, націлена пізнавати явища політичного життя у контексті гострого критичного огляду й рішучого заперечення існуючої дійсності. Сутність критичної ліворадикальної теорії розкривається у її витоках (передусім вченнях Ф. Ніцше, З. Фрейда, К. Маркса) та трьох основних напрямках (критиці ідеології, критиці капіталізму, теорії дії). І в XX ст., і в XXI ст. вона залишається основою політичного активізму, зокрема й в молодіжному середовищі, що особливо актуалізує її вивчення у контексті сучасних політико-просвітницьких проєктів.

2. Франкфуртська школа – це, передусім, специфічне й унікальне явище XX ст., реакція на його протиріччя, трагедії та можливості цього часу, на світові війни, режим концтаборів, ядерної та атомної загрози. Її виникнення та розгортання були спробою відшукати відповіді на найактуальніші проблеми епохи, здійснити те, що не вдавалось попереднім ідейним та політичним напрямам. Розквіт школи, формування її основних напрямів припадає на 1930–60 рр. Загальнопідзнаними теоретичні постулати Франкфуртської школи є завдяки книгам «Втеча від свободи» Е. Фромма, «Психологія мас і фашизм» і «Сексуальна революція» В. Райха, «Авторитарна особистість» Т. Адорно та ін. Відстежується тенденція, за якою кризові соціокультурні контексти, трагічні суспільно-політичні події провокують до появи оригінальних і популярних критичних політичних теорій і концепцій. Однак подальше накопичення таких подій на досвіді діяльності та творчій спадщині політологічної школи відображається зростанням песимістичних прогнозів серед її представників та супроводжується поступовою втратою її прихильників.

3. Ліворадикальну теорію Франкфуртської школи та її зв'язок із сьогоденням осмислювали численні вітчизняні і зарубіжні науковці різних напрямів соціально-гуманітарного пошуку. Покоління Франкфуртської школи переживали значні методологічні перетворення, які були особливо помітними у світлі нових загроз тоталітаризму, поширення масової культури, поляризації світу та відповідних викликів, сформованих перед академічною спільнотою. На озброєння вони взяли методологію моделювання, що повинно містити критичну рефлексію, спрямовану на руйнування наявних стереотипів свідомості й виявлення «іншого», визволення і

радикальну зміну існуючого стану суспільно-політичних відносин і процесів, що неможливо виявити альтернативними засобами наукового пізнання.

4. Опрацьовані джерела дозволяють узагальнити, що однією із іміджевих, визначальних постатей у Франкфуртському інституті соціальних досліджень став молодий дослідник філософських вчень, суспільно-політичних процесів та людської поведінки у соціумі – Г. Маркузе. У своїх виступах і наукових дослідженнях він критикував капіталізм, сучасні технології, історичний матеріалізм, розважальну культуру, стверджуючи, що вони складають нові форми соціально-політичного контролю. На прикладі співпраці інтелектуала з американським Управлінням військової інформації, Науково-дослідним та аналітичним відділенням Управління стратегічних служб, а також його участі у розробці проектів антинацистської пропаганди, розвивається теза про суттєвий вплив європейської наукової думки на становлення у ХХ ст. американської соціальної та політичної дисциплін. Національні, зокрема безпекові стратегії суспільно-політичного розвитку відтак мисляться найперспективнішими з позиції залучення до їх розробки саме провідних науковців, аналітиків, у тому числі й з соціально-політичної проблематики. Стосовно опозиційних партій Г. Маркузе переконував, що в умовах «репресивної терпимості» будь-яка їхня легальна діяльність є прийняттям «правил гри», «капітуляцією перед панівною структурою влади». Випробування, яких зазнає система в ході опозиційних виступів, лише сприяють її пристосуванню, виробленню нових захисних засобів до виживання. Панівний клас перетворив усі демократичні здобутки на прості інструменти панування, за допомогою яких паралізуються революційні сили. Тоталітарні тенденції одновимірного суспільства роблять традиційні засоби протесту неефективними і, навіть, небезпечними, зберігають ілюзію народного суверенітету. Силою ж, здатною здійснити революційну місію, Г. Маркузе вважає «нову опозицію», що об'єднує юних «інтелектуалів» і соціальних «аутсайдерів» (населення гетто, люмпен-пролетаріат і т.п.).

5. Окреслюючи базові суспільно-політичні цінності та їх загрози у «репресивному світі», Т. Адорно й М. Горкгаймер, виходили із антропологічної єдності людини як природного виду. Вчені вдалися до фактичного переписування марксистської теорії у доступні форми, термінологію популярного суспільствознавства й теорію контркультури. Ця критична теорія (як і концепція «повстання проти репресивного розуму») розглядається, передусім, у контексті сучасного знання про політичні цінності, політичну участь, соціальні революції та політичні протести, що з погляду сьогодення особливо значимі для розуміння українських суспільно-політичних реалій. Для відповідних наукових підходів характерне розуміння історії підкорення природи як процесу відмови від свободи, рівності, соціальної справедливості, як історії поневолення людини людиною, «операціоналізації», «інструменталізації розуму», основним критерієм якого стала раціональність. Змодельовані у працях Т. Адорно та М. Горкгаймера ідеали розвитку політичної, економічної і правової систем передбачали такі принципи взаємовідносин держави з людиною та суспільством, що сприяли б всебічному утвердженню свободи, соціальної справедливості, рівності, гуманізму, індивідуалізму, прав людини, поваги до різноманітності.

6. Важливе місце в теоретичній спадщині Е. Фромма належить гуманістичній перебудові, вдосконаленню демократії та її інститутів, що, разом з тим, не передбачає докорінних, революційних змін капіталістичних відносин, а лише їх ліберальну корекцію. Феномен демократії розкривається вченим і через політичні, і через духовні аспекти суспільства, уникаючи відтак ототожнення політичних та ринкових принципів життя. Така справжня демократія («радикалізована», «соціалістична») повинна бути активною, творчою, антибюрократичною, децентралізованою, сприяти налагодженню контактів, всебічній реалізації людей, утверджувати віру в життя, свободу, справедливість. У концепції розвивається продуктивна ідея панування позитивної свободи, коли індивід існує як незалежна особистість, але не ізольована. Він має можливість повністю реалізувати та проявити свою сутність, здібності, таланти, внаслідок чого автоматично зникають першопричини деструктивних соціальних явищ. Радикальний гуманізм Е. Фромма, окрім декларації та аналізу існуючих вад західного суспільства, розробив рекомендації щодо його оновлення, серед яких найголовніші: збереження усіх завоювань сучасної демократії; подальший розвиток демократичних здобутків; удосконалення атрибутів дійсної свободи, ініціативності й спонтанності індивіда як у приватних або духовних сферах, так і в щоденній праці. У питаннях співвідношення революційного і реформаційного мислитель наголошував на поміркованості, необхідності культурно-просвітницької реорганізації, спрямованої на зміну ціннісних соціально-психологічних установок людей, подолання відчуження, революцію свідомості, що вкотре наближує таке вчення до українських реалій.

7. У світлі фрейдомарксистських переконань, окремим послідовникам Франкфуртської школи вдавалося розгорнути науково-дослідну й практичну діяльність у напрямку «розсування» меж політичного і морального. Серед їх найрадикальніших представників цінності розглядалися як такі, що можуть володіти високою моральною і духовною гідністю, але не відображають дійсності, нічого не вирішують у реальному житті. Брак об'єктивності перетворює їх на рушійні сили соціального і політичного об'єднання. Гуманістичні, релігійні, моральні ідеї мислилися як ідеали, що не складають великих клопотів сталому життєвому укладу, не втрачають значення від того, що суперечать реаліям поведінки та щоденними потребами бізнесу й політики. Теоретики закликають обережно ставитися до відносно позитивних понять «очищення», «перетворення», «оновлення», «об'єднання», що відіграли певну роль також і для утвердження «останньої ідеології» – фашизму. У теорії співвідношення політики і моралі, права та моралі особливу нішу займають тези про деліберативну демократію Ю. Габермаса, який, розвиваючи концепцію справедливості, формулює відомий принцип дискурсу – дійсними є саме ті норми діяльності, які могли би дати можливість всім зацікавленим особам взяти участь у раціональному дискурсі. Усяке логічно завершене вчення, раціональну доктрину, традиційні уявлення філософи піддавали критиці як ілюзорну, оманливу ідеологію. Лише в негації може постати, на їх думку, нові сенс, цінність, мистецтво, в тому числі й у суспільно-політичному житті.

8. У ХХ ст. значна частина великих мислителів піддали перегляду класичну модель праворозуміння. Після Освенцима видалося неможливим подальше

панування моделі формальних норм, що підтримувалась владою і заважала людині реалізувати свою екзистенцію. З розвитком суспільно-політичних відносин, міжнародних домовленостей відбулося й суттєве оновлення суспільствознавства, юридичної науки, вдосконалення їх методологічних підходів, категоріального апарату, напрямів аналізу, розширення наукових поглядів на право, політику, мораль, свободу, філософських тлумачень співвідношення права і закону тощо. Такі тенденції, а також протест проти формалізму яскраво відобразився у творчій спадщині теоретиків Франкфуртської школи. Представники школи виступили на захист прав дітей, жінок, сексуальних меншин, окреслили ідеал суспільства вільного самовираження, цілісності, критичного мислення і творчого потенціалу людей, незалежно від їх етнічних, культурних, професійних, вікових, мовних та інших особливостей. Праці теоретиків також доводять, наскільки важливо вміти критично ставитися до суспільно-політичних реалій, політичного істеблішменту, викликів неототалітаризму, олігархізації тощо, і при тому не вдаватися до інтелектуальної дріб'язковості, марнославства, суперництва чи простої дратівливості.

9. Викликом суспільного й індивідуального поступу мислителі Франкфуртської школи вважали тотальну універсалізацію, раціоналізацію, нав'язування ідей репресивним шляхом. Розбудова наддержав і зростання загроз, що їх супроводжували, були окремим предметом спостереження та особливою темою критичного аналізу німецьких політичних філософів. Сьогодні така критика потребує повторного прочитання. Загалом же авторитет ліворадикальної теорії нерідко підірвано деякою атмосферою недовіри, підозріливості, характерної для насиченого трагедіями ХХ ст. Не лише у воєнний час, але й в умовах біполярного світового протистояння прихильників радикальних підходів часто піддавали осуду, звинуваченням у зрадництві чи шпигунстві. Однак ідеї представників Франкфуртської школи потребують не лише детального вивчення чи імплементації, але й постійного переосмислення, синергії. У розмаїтті напрямів та пошуків довкола актуальних питань філософії, психології, політики, економіки, права вчені повсякчас привертали увагу громадськості до проблеми людини, самопізнання як центральної та незмінної для всього кола гуманітарних наук. Актуальним залишається намічене у цих академічних викладках завдання розвитку креативного мислення, експериментальності, інтелектуальних інновацій, створення нових понять, підходів, методологій, альтернативних моделей світоустрою. Критична налаштованість збалансована творчим поривом і сьогодні є необхідною умовою успішної політологічної, експертної, просвітницької, наукової діяльності, креативного громадсько-політичного проекту.

Неомарксизм, як і будь-яку іншу політичну теорію, не варто інтерпретувати з антиномічних позицій, в однозначних судженнях й оцінках. Теорія критичного аналізу потребує широкого обговорення з метою увиразнення можливих загроз, нових викликів і перспектив у сучасному світі. Сьогодні – в умовах грубих порушень міжнародних домовленостей, територіальних меж, тероризму, масових потоків біженців – вже не можна допускати обмеженості логічних суджень чи критики, але варто враховувати увесь діапазон напрацьованого століттями знання про політику, суспільний розвиток, демократію та інші політичні аксіоми.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Козакевич І. О. Розвиток ідеї постматеріальних цінностей у творчості Еріха Фромма. *Політологічний вісник*. Зб. наук. пр. Київ: ІНТАС, 2009. Вип. 45. С. 255–267.

2. Козакевич І. О. Основні риси високорозвинутого індустріального суспільства: критичний аналіз твору Герберта Маркузе «Одновимірна людина». *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Сер. 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2010. Вип. 4. С. 43–49.

3. Козакевич І. О. Франкфуртська школа, як одна з провідних соціально-політичних течій ХХ ст. (методична розробка лекцій). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Сер. 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 5. С. 123–128.

4. Козакевич І. О. Франкфуртська школа та її роль у розвитку філософсько-політичної думки першої половини ХХ ст. *Політологічний вісник*. Зб. наук. пр. Київ: ІНТАС, 2011. Вип. 57. С. 24–33.

5. Козакевич І. О. Соціальна концепція Франкфуртської школи: теорія і практика. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Сер. 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2012. Вип. 7. С. 35–41.

6. Козакевич І. О. Проблема співвідношення політики і моралі у працях представників Франкфуртської школи. *Наукові праці МАУП: Політичні науки: зб. наук. пр. / Міжрегіон. акад. упр. персоналом*. Київ: Персонал, 2015. Вип. 45. С. 76–82.

Стаття у зарубіжному науковому виданні, включеному до міжнародних наукометричних баз:

7. Козакевич І. О. Розвиток філософії права у наукових підходах теоретиків Франкфуртської школи. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Science*. Будапешт, 2015. Т. III(8). № 52. С. 43–46.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають отримані наукові результати:

8. Kozakevych I. O. Theoretical heritage of the Frankfurt school of critical theory in the contemporary Ukrainian realities. *Наукові праці МАУП : Політичні науки : зб. наук. пр. / Міжрегіон. акад. упр. персоналом*. Київ: Персонал, 2017. Вип. 52 (1). С. 94–100.

9. Козакевич І. О. Концепт постмодерних цінностей у творчості Еріха Фромма. «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи»: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Львів,

28–29 листоп. 2014 р.). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2014. С. 96–99.

10. Козакевич І. О. Проблеми становлення «Людини нового типу» в гуманістичній концепції Еріха Фромма. *«Європейська модель розвитку українського суспільства: стратегічні пріоритети розвитку та інноваційні рішення»*: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 12–13 груд. 2014 р.). Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2014. С. 106–110.

11. Козакевич І. О. Мораль і політика як елементи етичного дискурсу Юргена Габермаса. *«Рівень ефективності та необхідність впливу суспільних наук на розвиток сучасної цивілізації»*: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 27–28 лют. 2015 р.). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2015. С. 78–82.

12. Козакевич І. О. Співвідношення політики і моралі у творчості Герберта Маркузе. *«Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне»*: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 6–7 берез. 2015 р.). Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2015. С. 84–87.

13. Козакевич І. О. Перспективи суспільно-політичного розвитку в Україні через призму Франкфуртської критичної теорії. *«Українське суспільство: контури інновації»*: Матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 30 берез. 2017 р.). Київ: Персонал, 2017. С. 48–46.

АНОТАЦІЇ

Козакевич І. О. Франкфуртська школа критичної теорії та її вплив на розвиток світової політико-філософської думки. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.01 – теорія та історія політичної науки. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2018.

У дисертації аналізується вплив критичної теорії та діяльності представників Франкфуртської школи на розвиток світової політико-філософської думки та формування ціннісної основи сучасного суспільства. Доведено, що історико-політологічний екскурс у теоретичні основи та практики Франкфуртської школи може слугувати своєрідним дискусійним майданчиком для обговорення минулого, сьогодення і майбутнього західного суспільства, його історії та соціально-політичних змін, які відбуваються вже в наш час, в тому числі й в умовах суспільства, що демократизується. Здійснено політологічний аналіз критичної філософії у контексті перегляду цінностей, орієнтирів, традицій, норм політичного життя суспільств ХХ і ХХІ ст. Узагальнено напрацювання Франкфуртської школи щодо сумісності політики і моралі в умовах затяжної суспільно-політичної кризи, війни, наростання протестних настроїв. Поглиблено політологічні підходи до ідеї критичної теорії. Стверджується, що у працях представників Франкфуртської школи найчастіше критична опозиція урівноважувалась усвідомленням багатогранності

феномену влади, розширенням його змісту – від виключно влади держави до влади науки, інтелекту, поезії, музики, релігії, сім'ї тощо.

Ключові слова: критична ліворадикальна теорія, Франкфуртська школа, неомарксизм, неофрейдизм, суспільно-політичні зміни, політичні цінності, політична ідеологія, ціннісні конфлікти, людський вимір політики.

Kozakevich I. O. Frankfurt School of Critical Theory and its Impact on the Development of the World Political and Philosophical Thought. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата политических наук по специальности 23.00.01 – теория и история политической науки. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Киев, 2018.

В диссертации анализируется влияние критической теории и деятельности представителей Франкфуртской школы на развитие мировой политико-философской мысли и формирование ценностного фундамента современного общества. Доказано, что историко-политологический экскурс в теоретические основы и практики Франкфуртской школы может стать своеобразной дискуссионной площадкой для обсуждения прошлого, настоящего и будущего западного общества, его истории и социально-политических изменений, которые происходят уже в наше время, в том числе и в условиях общества, которое переживает процессы демократизации. Осуществлен политологический анализ критической философии в контексте пересмотра ценностей, ориентиров, традиций, норм политической жизни обществ XX и XXI вв. Обобщены наработки Франкфуртской школы касательно совместимости политики и морали в условиях затяжного общественно-политического кризиса, войны, нарастания протестных настроений. Раскрыты политологические подходы к идее критической теории. Утверждается, что в работах представителей Франкфуртской школы чаще всего критическая оппозиция уравнивалась осознанием многогранности феномена власти, расширением его содержания – от исключительно власти государства до власти науки, интеллекта, поэзии, музыки, религии, семьи и т.д.

Ключевые слова: критическая леворадикальная теория, Франкфуртская школа, неомарксизм, неофрейдизм, общественно-политические изменения, политические ценности, политическая идеология, ценностные конфликты, человеческое измерение политики.

Kozakevich I. O. Frankfurt School of Critical Theory and its Impact on the Development of the World Political and Philosophical Thought. – The Manuscript.

Thesis for the Degree of the Philosophy Doctor in Political Science, Specialty 23.00.01 – The Theory and History of Political Science. – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2018.

In the thesis the influence of the critical theory and activity of the Frankfurt school representatives on the development of world political and philosophical thought and its significance for solving modern value conflicts have been analyzed. The historical and political excursus into the theoretical bases and practices of the Frankfurt school representatives may become not only a scientific and educational project, but also a kind

of platform for discussing the past, present and future of Western society, its history and socio-political changes happening nowadays even in democratizing societies. The image of the typical Frankfurt School representative who supports socio-political movements, publishes books, delivers lectures and seminars, organizes contests for scientific research, advises members of the national security bodies, politicians, journalists, educators, public activists - and today it seems relevant from the standpoint of public Political activity as well as of a scientific research. Therefore, there was a need to carry out a political understanding of the history and the main directions of the critical theory of the Frankfurt School, its influence on the development of world political and philosophical thought.

Political science analysis of critical philosophy is carried out in the context of the revision of values, landmarks, traditions, norms of the political life of societies of the 20th and 21st centuries. The position of freedom from illegitimate power is upgraded, which must ensure actual mutual recognition by citizens of each other's rights, the possibility of legitimizing political, legal, socio-cultural norms, respect for the individual, the law, the current regime and international order. The Frankfurt School theoretical and applied working out on the compatibility of politics and morality in a protracted socio-political crisis, war, and the rise of protest sentiment have been analysed and summarized. In the aspirations to find unnatural, non-economic, as well as unmetaphysical basis of power, domination, interaction, scientists emphasized the importance of teaching people to mutual understanding, tolerance, value-bearing actions. The theoretical grounds and potentialities of the models of socio-political development offered by the Frankfurt School representatives were supported or condemned by leading intellectuals, political and public figures of the modern history. Considered to be productive the next ideas: the transformation of normative consensus on comprehended communicatively consensus in the discussion and substantiation procedures; development of new qualities and potentials of civil society; the struggle for free and creative thinking, against adaptability, conservatism, faith in contradictory facts and ready-made truths.

The scientific and methodological approaches to the analysis of the theoretical heritage and practical activities of political science schools representatives. It is noted that among the achievements included in the archive of the history of political thought, it is necessary to conditionally distinguish between different levels of interdependent research of politico-philosophical, concrete historical and empirical analysis. The social-political ideals of G. Marcuse and their importance for the further development of the theoretical and applied theory of political repressions, public protests, radical actions in politics are also grounded. The author researches of historical, political and socio-cultural conditions of the Frankfurt school theorists' outlook formation including the first totalitarian manifestation and attack, suppression of human rights and freedoms, the exile of Germany and the genocide of Jews, the realities of bipolar confrontation and protest movements for civil liberties, anti-racism, pacifism, feminism, ecology etc.

In the thesis got deepened political science approaches to the study of the development of the critical theory idea, which is manifested in three main areas: the critique of ideology, the critique of capitalism and the theory of action. It is alleged that the Frankfurt School member's writings often contains critical opposition to the state administration, police, corporations balanced by awareness of the diversity of the power

phenomenon, the expansion of its content exclusively from the power of the state to power of science, intelligence, poetry, music, religion, family etc.

Key words: critical left radical theory, Frankfurt school, neo-Marxism, neo-Freudianism, socio-political changes, political values, political ideology, value conflicts, human dimension of politics.